

ΕΝΑ ΔΙΚΤΥΟ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΔΙΑΔΑ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ¹

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ

Ἀπό τούς κύριους ὅρους πού συνθέτουν τόν παραπάνω τίτλο, γίνεται ἀντιληπτό ὅτι ἡ παροῦσα μελέτη ἄπτεται γεωγραφικῶν ἢ ὀρθότερα, ἀνθρωπογεωγραφικῶν ζητημάτων. Εἶναι ἐπομένως ἀπαραίτητο νά διευκρινισθεῖ ἐκ τῶν προτέρων ὁ ρόλος πού θέλουμε νά προσγράψουμε στό τοπίο καί στά γεωγραφικά δεδομένα· ρόλο μέσου καί ἐργαλείου, ρόλο ἀντικειμένου, ἢ μιᾶς ἀπλῆς συνιστώσας τοῦ προβλήματος ἀνάμεσα σέ διάφορες ἄλλες; Εἶναι γνωστό ὅτι μπορούμε νά θεωρήσουμε τά γεωγραφικά δεδομένα ὡς ἐναποθέτη καί ἀρχεῖο τῶν ἰχνῶν πού ἄφησαν οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες στό πέρασμά τους. Τά ἐννοοῦμε σάν μέσα καί ἐργαλεῖα τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας. Ἀξιολογοῦμε τίς μαρτυρίες καί τά στοιχεῖα ἐνός συγκεκριμένου τοπίου, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ ἔκφραση ἐνός ἐπίσης συγκεκριμένου συστήματος ἀγροτικῶν δομῶν, ἐπινοημένων καί ἐπιβεβλημένων ἀπό τόν ἀνθρώπο². Ἀλλά τά γεωγραφικά δεδομένα δέν κατέχουν θέση μόνο περιέ-

-
1. Ὁ ὅρος *δίκτυο* ἐμφανίζεται πολυσημαντικός· ἀπό τή μία πλευρά καλεῖται νά δηλώσει τό πλέγμα ὄλων τῶν στοιχείων πού συνθέτουν ἕνα τοπίο καί πού κατά γενική ὁμολογία ἀρχίζει νά διαμορφώνεται ἤδη ἀπό τή νεολιθική ἐποχή. A. Leroi - Gourhan, *Le geste et la parole. Technique et langage*, Παρίσι 1983, σελ. 213. Κατ' αὐτή τήν ἔννοια γίνεται ἀντιληπτός στό πλαίσιο τῆς μακρᾶς ἱστορικῆς διάρκειας. Ἀπό τήν ἄλλη πάλι, ἐκφράζει τήν γεωγραφική ἔννοια τῶν διαφόρων φύσεως πλεγμάτων, ὀδικό, ὑδρογραφικό κλπ., πού ὀργανώνουν ἕνα χῶρο στή μικρή καί μέση διάρκεια. Πρβλ. P. George (ἐκδ.), *Dictionnaire de la Géographie*, Παρίσι 1984, σελ. 391. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς δύο ἔννοιες εἶναι διαλεκτική· στή παροῦσα ἐργασία ὁ ὅρος ἐνδύει κατά κύριο λόγο τό δεύτερο περιεχόμενο.
  2. E. Sereni, *Histoire du paysage rural italien*, Παρίσι 1965, σελ. 27. Βλ. ἐπίσης G. Chouquer, *La Klee des Champs. Structures mentales et histoire des paysages*, *Mélanges P. Lénéque*, 2, σελ. 111 κ. ἐξ.

χοντος αποτελούν ταυτόχρονα αντικείμενο ιστορικής μελέτης ως συνιστώσες που επέδρασαν ή, που δέν επέδρασαν στην εγκατάσταση και την περαιτέρω εξέλιξη των ανθρώπινων κοινοτήτων που νέμονταν τόν υπό εξέταση γεωγραφικό χώρο. Τό έρώτημα δέν τίθεται στά πλαίσια μιᾶς ιστορικιστικής θεώρησης τοῦ γεωγραφικοῦ παράγοντα. Ἀντίθετα, ἀποσκοπεῖ στό νά μᾶς διαφωτίσει σχετικά μέ τά στοιχεῖα αὐτά καθ' αὐτά, που συγκροτοῦσαν τό ἀγροτικό τοπίο κατά τήν ἀρχαιότητα.

Ἡ μελέτη τῶν μορφῶν που προσέλαβε ἡ πεδιάδα τῆς Ἄρτας κατά τό παρελθόν, ὅπως ἄλλωστε καί κάθε ἄλλη περιοχή, θέτει μεθοδολογικά προβλήματα ἐντοπισμοῦ καί ἀνάγνωσης τῶν δεδομένων. Ἐφόσον πρόκειται γιά μορφολογική ἀναγνώριση τῆς περιοχῆς³, τά τοπογραφικά διαγράμματα κλίμακας 1:5.000 που χορηγοῦνται ἀπό τήν Γεωγραφική Ὑπηρεσία Στρατοῦ σέ συνδυασμό μέ κάθετες ἀεροφωτογραφίες χαμηλῆς σχετικά λήψης, ἔχουν τό πλεονέκτημα νά παρέχουν πολύτιμες λεπτομέρειες, που ἴσως ξέφευγαν ἀπό ἐπιπεδομετρικά στοιχεῖα ὑψηλότερης κλίμακας. Βέβαια τά προβλήματα τῆς ἐμπειρικής καί «διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ» προσέγγισης τοῦ θέματος δέν παύουν νά ἐκλείπουν. Ἀναμένοντας τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας που ἔχει ἀναληφθεῖ μέ τή βοήθεια ὀπτικῆς διήθησης τῶν ἀεροφωτογραφιῶν καί προσδοκώντας τήν ἀνάλυση δορυφορικῆς εἰκόνας, νομίζω ὅτι εἶναι θεμιτό νά προχωρήσει κανεῖς στή διατύπωση τοῦ προβλήματος καί τήν ἔκθεση τῶν πρώτων συμπερασμάτων.⁴

Ἡ πεδιάδα τῆς Ἄρτας ἀποτελεῖ οὐσιαστικά τό νοτιότερο τμήμα τῆς Ἠπειροῦ. Νότια περιορίζεται ἀπό τή βόρεια ἀκτῆ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἐνῶ ἀπό τίς λοιπές πλευρές περικλείεται ἀπό ὄρεινους ὄγκους ἀσβεστολιθικῶν πετρωμάτων που μέ προσανατολισμό ΒΒΔ - ΝΝΑ ἀπολήγουν στήν ἐν λόγω πεδιάδα, ἢ, ἀκολουθοῦνται ἀνατολικότερα ἀπό τίς ὄροσειρές τῆς Ἀκαρνανίας. Ἀκριβέστερα, οἱ ὄρεινοί ὄγκοι που ὀριοθετοῦν τήν πεδιάδα ἔχουν μᾶλλον χαμηλό ὑψόμετρο⁵,

3. Μέ τήν ἔννοια τῆς μελέτης τοῦ σχήματος, τῆς μορφῆς τῶν ἀγροτεμαχιῶν, τῶν δρόμων, τῶν μονοπατιῶν, τῆ διάταξη τῶν καλλιεργήσιμων ἢ δασικῶν ἐκτάσεων που συνδέονται μέ τήν ἀγροτική ἐκμετάλλευση μέσα στά ὅρια τῆς ὠφέλιμης ἔκτασης μιᾶς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Ὡφέλιμη πάλι ἔκταση εἶναι ἡ περιοχή ὅπου μιά κοινότητα ἐγκαθίσταται, τήν ἐκχερσώνει, τήν καλλιεργεῖ καί πάνω στήν ὁποία ἐγείρει ἀγροτικά δικαιώματα. Πρβλ. R. Lebeau, *Les grandes structures agraires dans le monde*. Παρίσι 1979, σελ. 10.

4. Βλ. Π.Ν. Δουκέλλης, Περὶ τῶν ἱστοριῶν τοῦ τοπίου, *Τά Ἱστορικά*, 8, 1988, σελ. 85 κ.ἐξ. καί κυρίως: F. Favorgy - G. Chouquer, *Contribution à la recherche des cadastres antiques*, Besançon - Παρίσι 1979.

5. Μαυροβούνη στά ΝΝΔ 329μ. Ζαρκόραχη καί Πρ. Ἡλίας στά Δ μόλις 214 καί 560μ.

συμβαίνει όμως να υψώνονται απότομα με αποτέλεσμα να δημιουργούν έντυπώσεις ύπαρξης δύο ζωνών, όρεινης και πεδινής, έντονα διαφοροποιημένων μεταξύ τους. Τά εδάφη της δεύτερης ζώνης είναι προσχωσιγενή και ιδιαίτερος εύφορα. Η αφθονία των υδάτινων πόρων ευνουεί, όπως είναι φυσικό, την περιοχή⁶. Βέβαια, ένα μεγάλο τους ποσοστό καλύπτεται, κυρίως κατά τη χειμερινή εποχή, από στάσιμα νερά. Καθοριστικό ρόλο παίζουν οι ποταμοί Λούρος και Άραχθος, οι όποιοι εισέρχονται στην πεδιάδα από βόρεια και ανατολικά αντίστοιχα και αφού την πλαισιώσουν κατά ένα σημαντικό μέρος, εκβάλλουν στην βόρεια ακτή του Άμβρακικού. Ήδη από το 1971 ο Σ. Δάκαρης⁷ υποστηρίζει ότι η κοίτη του Λούρου κατά την αρχαιότητα ήταν διαφορετική από την σημερινή. Σήμερα η ανάγνωση των αεροφωτογραφιών επιβεβαιώνει αυτήν την άποψη. Το ανάλογο παρατηρείται και με τις από αέρος λήψεις της περιοχής του ποταμού Άραχθου στο τμήμα μεταξύ Άρτας και έκβολής στην θάλασσα. Η σημερινή κοίτη του ποταμού έχει μετατοπισθεί ανατολικότερα αυξάνοντας έτσι τις αποστάσεις που παρεμβάλλονταν μεταξύ των δύο ποταμών.

Η υπό εξέταση περιοχή αντιστοιχεί σε άδρες γραμμές με αυτήν που βρίσκεται ανάμεσα στον Λούρο και τον Άραχθο. Όσον αφορά το χαρακτήρα των αγροτικών ορίων, έχουμε να κάνουμε με μία πολύμορφη περιοχή. Η ύπαρξη βάλτων και η αφθονία εν γένει των υδάτινων πόρων επέβαλε αρδευτικές και αποξηραντικές εργασίες που στο σημερινό τοπίο εκφράζονται σε αγροτεμάχια κανονικού γεωμετρικού σχήματος καθοριζόμενα κατά μεγάλο μέρος από αποστραγγιστικές τάφρους. Τέτοιες ιδιόζουσες περιοχές δεν απαντώνται μόνο στο νότιο τμήμα της πεδιάδας, όπου εμπλέκονται κατά κάποιο τρόπο λιμνοθάλασσες, έλη, εκβολές και προσχώσεις των ποταμών, αλλά και στο βόρειο μέρος της πεδιάδας, δυτικά του οικισμού Χανόπουλο. Αντί-

---

αντίστοιχα: Βαλαώρα στά Α 246μ., ενώ ΒΑ αναπτύσσονται οι πρώτες κορυφές της όροσειρας Λάκκα στά 343 και στά 690μ.

6. Για τη γεωγραφία της περιοχής βλ. στις σελίδες που αφιερώνουν οι Α. Philippson - E. Kirsten, *Die Griechischen Landschaften* Φραγκφούρτη 1956, II, 1, σελ. 110-121. Ο N.G. Hammond, *Epirus*, Όξφόρδη 1967, σελ. 137 κ.έξ. και Σ. Δάκαρης, *Cassopaia and the Elean Colonies*. Αθήνα 1971, σελ. 4-15 με περαιτέρω παραπομπές καθώς και αναφορές σε μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων.
7. *Αυτόθι*, πίν. 6 και 15. Ο συγγραφέας προβαίνει σε μία συνδυασμένη ανάγνωση ενός χωρίου του Σκύλακα και τον επίτοπιο έντοπισμό της παλαιάς κοίτης. Σημειωτέον ότι οι αυτοσχέδιοι χάρτες των Κοσμά Θεσπρωτού και Άθανασίου Ψαλίδα, *Γεωγραφία Άλβανίας και Ήπειρου*. Α.Χ. Παπαχαρίσης (έκδ.), Ίωάννινα 1964, χάρτης Α/Γενικός Ήπειρου, που ανάγονται στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, μοιάζουν να σημειώνουν τον ρου και το σημείο έκβολής του Λούρου ανατολικότερα των σημερινών.

θεση στις σχετικά πρόσφατες αυτές διευθετήσεις του αγροτικού χώρου αποτελεί μία μεγάλη μάζα μικρών αγροτεμαχίων ακανόνιστου σχήματος και προσανατολισμού, συνήθως αλληλλοδιαχωριζομένων με φράχτες θάμνων.

Μέσα σ' αυτή τή πολυμορφία του σύγχρονου αγροτεμαχισμού εντοπίζονται κάθετοι και παράλληλοι άξονες, άλλοτε έχοντας μία λειτουργική θέση στο σύγχρονο τοπίο, άλλοτε σε πλήρη άσυμφωνία μ' αυτό, προδίδοντας έτσι τήν ύπαρξη μιᾶς παλαιότερης συστηματικής οργάνωσης τῆς πεδιάδας πού καταφέρνει νά επιβιώνει σε σημαντικό βαθμό. Μέ βάση τή μελέτη τῶν διαθέσιμων έπιπεδομετρικῶν στοιχείων γίνεται αντιληπτό ὅτι οἱ ἄξονες αὐτοί συνιστοῦν ἕνα ὀρθογώνιο σύστημα διευθέτησης καί ἀξιοποίησης τῆς πεδιάδας πού χαρακτηρίζεται ἀπό τήν περιοδικότητα καί τή μετρική τῶν ρωμαϊκῶν κτηματολογίων. Οἱ ἄξονες πού ἔχουν τήν κατεύθυνση Βορρᾶς - Νότος (Kardines) γνωρίζουν μιᾶ ἀπόκλιση 27⁰ Δυτικά⁸, ἐνῶ τό μέτρο (modulus) τῆς centuria εἶναι 20x20 actus τῶν 710μ. Βέβαια, δέν ἔχουν ἀποφευχθεῖ παρατυπίες καί ἀνακρίβειες πού μπορούμε νά εικάσουμε ὅτι ἐπιβλήθηκαν ἀπό τίς συγκεκριμένες τοπογραφικές συνθήκες, τό ὀδικό δίκτυο, τό ἔδαφικό ἀνάγλυφο, τήν ὑδρογραφία, ἢ ἀκόμα ἀπό τό νομικό καθεστῶς τῶν γαιῶν.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον προκαλοῦν τά ἴχνη τοῦ δικτύου πού σώζονται δυτικά τῆς πόλης τῆς Ἄρτας. Πρόκειται γιά τήν περιοχή πού βρίσκεται στήν καρδιά τῆς πεδιάδας ἀλλά καί τοῦ δικτύου, καί πού ὀρίζεται ὡς ἐξῆς: πρὸς βορρᾶν, ἀπό τίς διευθετήσεις τῶν ἐλῶν πού ὑπῆρχαν δυτικά τοῦ οἰκισμού Χανόπουλο⁹; δυτικά, ἀπό τόν ποταμό Λοῦρο, τίς ἀπότομες πλαγιές τῶν λόφων Ζαρκοράχη καί Πρ. Ἡλίας καί τά χωριά Νέα Κερασσοῦς καί Ἀγ. Σπυρίδων· νότια καί νοτιοδυτικά ἀπό τά κανάλια τοῦ Λοῦρου, τά ἀποξηραμένα ἔλη τῆς Ποταμιᾶς καί τήν λιμνοθάλασσα τῆς Λογαροῦς· ἀνατολικά ἢ κοίτη τοῦ Ἀράχθου μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἕνα συμβατικό ὄριο. Παρά τίς ἀλλοιώσεις λοιπόν τοῦ τοπίου ὀφειλόμενες κατά μεγάλο μέρος στό ἀστεροειδές ὀδικό δίκτυο πού ἀναπτύσσεται μέ πυρῆνα τήν πόλη τῆς Ἄρτας καί εἰδικότερα τή γέφυρά της ἐπί τοῦ Ἀράχθου¹⁰, σεβαστοῦ μήκους

8. Γιά τόν προσανατολισμό τῶν ρωμαϊκῶν κτηματογραφήσεων πρβλ. τή γνωστή μελέτη τοῦ J. Le Gall, Les Romains et l'orientation solaire, *MEFRA*, 1975, 1, σελ. 287.

9. Τά στάσιμα νερά δηλώνονται σαφῶς στόν ἀγγλικό χάρτη τοῦ 1943 (1:100.000/φύλλο Ἄρτα πού ἀναπαράγει τόν ἑλληνικό τοῦ 1934) ἐνῶ τά σημερινά τοπωνύμια ἐξακολουθοῦν νά θυμίζουν τήν ὑπαρξη στάσιμων νερῶν.

10. Βέβαια, τό ἀστεροειδές ὀδικό δίκτυο πού καταλήγει στή γέφυρα τῆς Ἄρτας δέν πρέπει νά εἶναι μεσαιωνικό ἢ νεώτερο δημιούργημα. Ξέρουμε ὅτι στή βάση τῆς ἱστορικής γέφυρας πού κτίσθηκε ἐπί Τουρκοκρατίας ἐντοπίσθηκε ἑλληνική (κλασικῆς ἐποχῆς;) τοιχοδομία. Βλ. Φ.Μ. Πέτσας, *ΑΕ*, 1950-51, Χρονικά, σελ. 41.

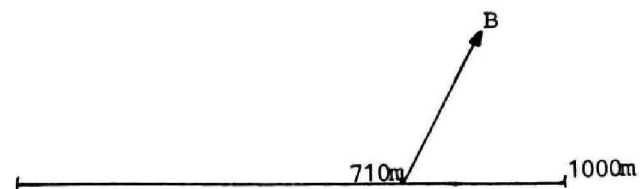
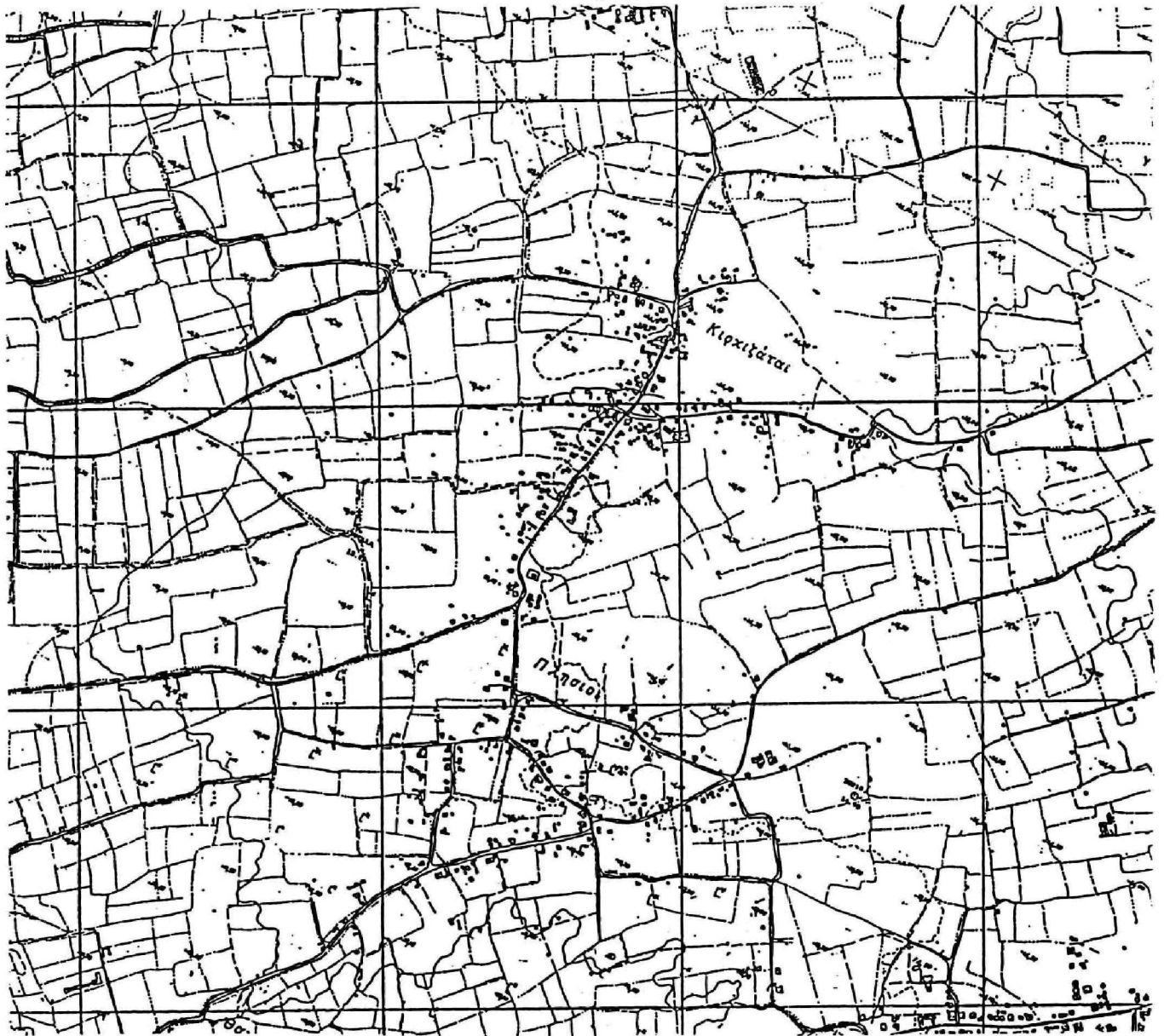
τμήματα αξόνων τῶν ἐνδιάμεσων δομῶν τῆς ρωμαϊκῆς κτηματογράφησης παραμένουν λειτουργικά εἴτε ὡς ἀγροτικοί καί δευτερεύουσας σημασίας δρόμοι εἴτε ὡς ὄρια χωραφιῶν. Παράλληλα ἓνα πλῆθος ἐπιμεριστικῶν δομῶν¹¹ κάνει πολύ περισσότερο αἰσθητὴ τὴ παρουσία του. Ὅπως δὲ ποτε ἰσχύει καί στὴν περίπτωσι τῆς Ἄρτας ὁ κανόνας τῆς κινητικότητος τῶν δομῶν, πού θέλει νά προσβάλλονται ἐντονότερα οἱ ἐνδιάμεσες δομές, περισσότερο ἐξαρτημένες ἀπὸ τίς πολιτικές καὶ οἰκονομικές συγκυρίες, παρά οἱ ἐπιμεριστικές δομές πού καταλήγουν ἔτσι νά διαδραματίζουσι ρόλο ἀρχείου. Ἐντούτοις, ὁ βαθμὸς ἐπιβίωσης καί αὐτῶν τῶν ἐνδιάμεσων δομῶν παραμένει θεαματικὸς¹². Ἐνδεικτικὸ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Κιρκιζάτες ὅπως παρουσιάζεται στὸν πρῶτο χάρτη.

Στὸ κέντρο σχεδὸν αὐτῆς τῆς περιοχῆς βρίσκεται ὁ δρόμος πού ἐνώνει τοὺς Χαλκιᾶδες μὲ τὸν Κακόβατο. Τὸν παρακολουθοῦμε γιὰ περισσότερα ἀπὸ 3.500 μέτρα, νά παραπαίει δεξιὰ καί ἀριστερὰ ἐνός *limes* τοῦ ὁποίου προφανῶς ἀποτελεῖ τὴ διάδοχο κατάστασι. Ἡ μελέτη τῶν διαστρεβλώσεων πού παρατηροῦνται καί πού ἀλλοιώνουσι τὴν ἀλλοτινὴ εὐθυτενὴ του εἰκόνα ἐμφανίζεται ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι μοιάζει νά παραπέμπει σὲ λόγους στενὰ τοπικούς. Δὲν φαίνεται νά ἐπηρεάζεται ἄμεσα οὔτε ἀπὸ τὸ ἀστεροειδὲς δίκτυο πού ἀπολήγει στὴ γέφυρα ἐπὶ τοῦ Ἀράχθου, οὔτε ἀπὸ μίαν ἐνδεχόμενὴν τάσιν τῶν κατοίκων τοῦ βόρειου μέρους τῆς πεδιάδας νά ἐπικοινωνήσουσι μὲ τίς θαλάσσιες ἀκτές. Ὁ ἐν λόγω *limes* ἔλκεται καί ἀπωθεῖται ἀπὸ διάφορους πόλους τοῦ ἄμεσου του περιβάλλοντος, ἔλξη οἰκισμοῦ, πορεία παράλληλη μὲ κανάλι, ἔλξη διπλοῦ κάθετου δρόμου, πού παρουσιάζονται στὸν δεῦτερο χάρτη.

---

11. Γιὰ τίς ἐνδιάμεσες καί ἐπιμεριστικές δομές: E. Sereni, *Villes et campagnes dans l'Italie pré-romaine*, *Annales ESC*, 1967, σελ. 27.

12. Χρήσιμος ὁ συλλογικὸς τόμος *La mobilité des paysages méditerranéens, Hommage à P. Birot*, Τουλούζη 1984, ὅπου ἀκριβῶς γεωγράφοι ἀναπτύσσουσι τὸ θέμα τῆς κινητικότητος τῶν μεσογειακῶν τοπιῶν, μὲ εὐρείες ἀναφορὰς στὰ ἑλληνικά, λαμβάνοντας ὑπόψιν διαφορὰς παραμέτρους.

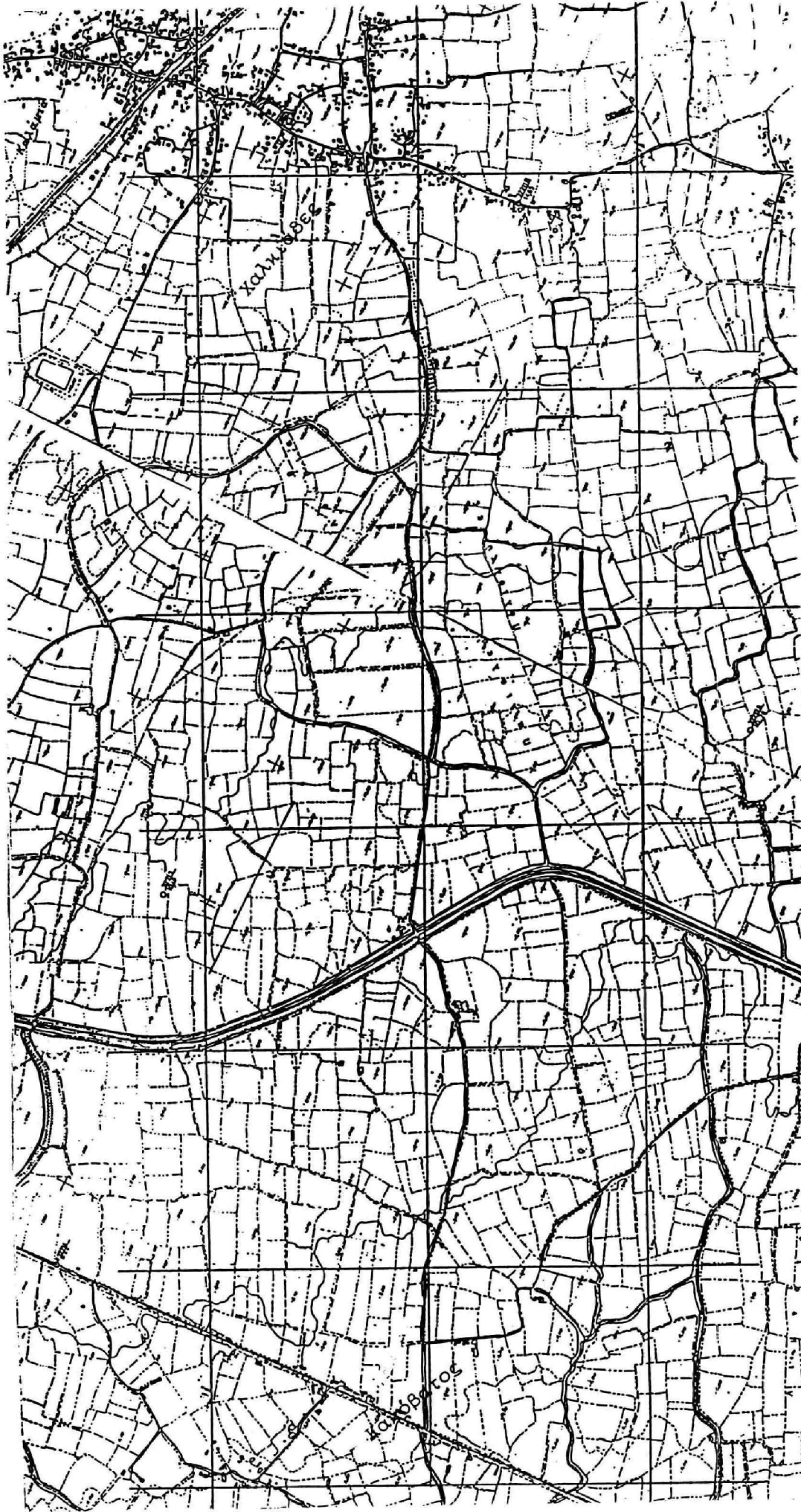
Χάρτης 1. Ἡ ανάπτυξη τῶν οἰκισμῶν Κιρκιζάτες καὶ Πλησιοί ἐπὶ τῶν ἀξόνων τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηματολογίου (τμήμα διαγράμματος 1:5.000 τῆς ΓΥΣ σέ σμίκρυνση. Ἄρ. ἀδείας: Φ. 171.75/20/234561/Σ. 3624/7.12.1989. Ἄρ. συμφωνητικοῦ 31. Ἡ ΓΥΣ διατηρεῖ τὰ συγγραφικὰ δικαιώματα = Copyright HMGS).

Δυστυχώς αγνοούμε την ακριβή έκταση που κάλυπταν τά έλη και τά στάσιμα νερά κατά τή στιγμή τής κτηματογράφησης τών έδαφών¹³. Άν έγινε ιδιαίτερος λόγος για τό κεντρικό τμήμα τής πεδιάδας, είναι γιατί σήμερα αυτό διαφοροποιείται υδρογραφικά κυρίως από τήν «περιφέρειά» του ή οποία χαρακτηρίζεται είτε από τήν ύπαρξη έλών είτε από τή διενέργεια αποξηραντικών και έγγειοβελτιωτικών έργων. Πάντως, είναι γεγονός ότι μπορούν νά αναγνωρισθούν και στήν έν λόγω «περιφέρεια» τμήματα όρίων ή δρόμων που έντάσσονται στή λογική τής ρωμαϊκής κτηματογράφησης τής πεδιάδας. Έτσι, προς βορρά, έντυπωσιάζει ή έμμونه του ρωμαϊκού προσανατολισμού στό όδικό δίκτυο τών χωριών Χανόπουλο και Καμπή καθώς και σέ τμήμα του κεντρικού δρόμου που όδηγει στήν άνω κοιλάδα και τά στενά του Λούρου, ανάμεσα στή Φιλιπιάδα και τό Παλιούρι. Δυτικά, όπου τά έλη ή οι αποξηραμένες περιοχές καλύπτουν μεγάλες έκτάσεις, ή ανθρώπινη παρουσία κατά τά ρωμαϊκά χρόνια δηλώνεται σαφώς μέ τά έρείπια κτίσματος, πιθανόν λουτρού, στή Στρογγυλή¹⁴. Συνάμα, βλέπουμε τούς βασικούς άξονες του όδικού και του αποξηραντικού δικτύων τής Ποταμιās νά έχουν τήν αυτή απόκλιση μέ τή ρωμαϊκή κτηματογράφηση, αλλά και νά ακολουθούν τή φορά του λόφου Μαυροβούνι. Νότια και νοτιοανατολικά ό Άραχθος ρέει τά τελευταία χιλιόμετρα πρίν τήν έκβολή του στόν Άμβρακικό. Έδω, τά αγροτικά όρια που χαρακτηρίζονται από τόν προσανατολισμό και τήν περιοδικότητα του ρωμαϊκού δικτύου είναι λιγοστά άν τά συγκρίνει κανείς μέ τήν πυκνότητα μέ τήν όποία συναντώνται στό κέντρο τής πεδιάδας. Η παρουσία τους είναι έντονη στήν περιοχή τών χωριών Νεοχώρι και Παχυκάλαμος, και ικανή νά δείξει ότι τά όρια αυτά αποτελούν στοιχειά σαφώς έναρμονισμένα στή λογική τής ρωμαϊκής επέμβασης.

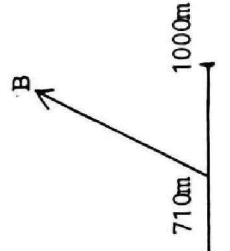
Κατά πόσον όμως ό έντοπισμός ενός ρωμαϊκού δικτύου συμβάλει στόν καθορισμό τής πραγματικά καλλιεργούμενης έκτασης τής πεδιάδας κατά τήν αρχαιότητα; Όταν ή κτηματογράφηση μιās περιοχής συνόδευε έγκατάσταση ρωμαίων αποίκων, τότε, μπορούμε νά

13. Η ύπαρξη έλών κατά τήν αρχαιότητα είναι άναμφισβήτητη. Βλ. N.G. Hammond, *Epirus, έ.ά.*, σελ. 43. Μένει βέβαια νά καθορισθεί ή ακριβής έκταση που καταλάμβαναν και ή όποία δέν πρέπει άπαραίτητα νά ήταν ή αυτή μέ τή σημερινή γνωρίζουμε ότι τόσο ή κοίτη τών δύο ποταμών όσο και ή επιφάνεια τής θάλασσας δέν παρέμειναν σταθερές.

14. Φ.Μ. Πέτσας, *έ.ά.*, σελ. 40-41.

Χάρτης 2. Ο δρόμος από τους Χαλκιάδες στον Κακόβατο: διάδοχος κατάσταση του ρωμαϊκού limes. Αξιοσημείωτη ή επιβίωση του ρωμαϊκού προσανατολισμού, δηλώνεται με τη βοήθεια του κανάβου, στην οριοθέτηση των αγροτεμαχίων (τιμήμα διαγράμματος 1:5.000 της ΓΥΣ σέ σμίκρυνση. Άρ. αδείας: Φ 171.75/20/234561/Σ. 3624/7.12.1989. Άρ. συμφωνητικού 31. Η ΓΥΣ διατηρεί τα συγγραφικά δικαιώματα – Copyright HMGs).

υποστηρίζουμε ότι αποσκοπούσε κατά πρώτο λόγο στην διανομή ή επαναδιανομή της γης. Όπως φαίνεται¹⁵, τό κτηματολόγιο της Άρτας δέν έμπίπτει σέ μιά τέτοια περίπτωση· μοιάζει νά έντάσσεται σέ σχέδια ανάπτυξης της περιοχής. Η συνδυασμένη ανάγνωση φιλολογικῶν μαρτυριῶν, γιά τίς όποῖες θά γίνει λόγος πιό κάτω, έπιτρέπει νά υποθέσουμε ότι ή απόφαση γι' αὐτή τήν κτηματογράφηση έρχόταν ὡς απάντηση σέ καταστάσεις μαρασμοῦ καί ένδεχομένως σέ δημογραφική πτώση πού παρουσίαζε ή χώρα της Άμβρακίας. Είναι γνωστό ότι ή συστηματική διευθέτηση ενός χώρου αποβλέπει στην περαιτέρω αξιοποίηση τῶν εὐφορων καθῶς επίσης καί στην βελτίωση τῶν ἄγονων, ἐγκαταλειμμένων ή προβληματικῶν ἐδαφῶν¹⁶. Δυστυχῶς, ή ἔλλειψη ἀρχαιολογικῶν δεδομένων στην ὑπό εξέταση περιοχή δέν έπιτρέπει παρά τή διατύπωση εἰκασιῶν καί μόνον. Παραμένει πάντως ένδιαφέρουσα ή σύγκριση τοῦ τρίτου χάρτη πού παρατίθεται καί ὅπου αποτυπώνεται τό κτηματολόγιο της Άρτας στό σύνολό του, μέ τούς ιστορικο-ἀρχαιολογικούς χάρτες πού δημοσίευσε τό 1971 ὁ Σ. Δάκαρης¹⁷. Ἀπ' αὐτούς τούς τελευταίους, οἱ χάρτες πού ἀντιστοιχοῦν στην ὕστερη ἑλληνιστική καί στην αὐτοκρατορική ἐποχή, ἐμφανίζουν περιοχές ὅπου έντοπίσθηκαν ἴχνη τοῦ κτηματολογίου ὡς ἐλώδεις. Δέν πρόκειται γιά δύο συγκρουόμενες ἀπόψεις. Δέν γνωρίζουμε βέβαια τά στοιχεῖα πού εἶχε στή διάθεσή του ὁ Σ. Δάκαρης. Ἐνδέχεται ὅμως ή κτηματογράφηση της πεδιάδας νά ἀποτελοῦσε ένα μέρος τῶν ἐργασιῶν πού στόχευαν στην ἀποξήρανση τῶν ἐλῶν καί τή διενέργεια ἐγγειοβελτιωτικῶν ἐργῶν¹⁸.

Οἱ ἄξονες ενός δικτύου, εἴτε ἀγροτικό εἶναι αὐτό εἴτε ἀστικό, συνιστοῦν τόν σκελετό τόν ὅποῖο ἐπινooῦν οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες γιά νά αξιοποιήσουν καλύτερα τό τοπίο καί νά ἐπωφεληθοῦν περισσότερο ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, προβάλλοντας ταυτόχρονα τίς ιδιαίτερές τους ἐπιλογές καί ἀντιλήψεις γιά τόν χῶρο.

15. Κατ. σελ. 281.

16. Ὁ Α. Rizakis, *Cadastres et espace rural dans le NO du Péloponnèse*, *DHA*, 16, 1990, (ὑπό ἐκτύπωση) βρίσκεται ἀντιμέτωπος μέ παρόμοιες καταστάσεις, έντοπισμοῦ ἰχνῶν κτηματογραφημένου δικτύου σέ ἄγονες καί ἐλώδεις περιοχές.

17. S. Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Ἀθήνα AGC 1971, fig. 34-37.

18. Πρβλ. τήν περίπτωση τῶν κτηματογραφήσεων τῶν ἰταλικῶν πόλεων Velitrae, Ulubrae, Setia. Βλ. G. Chouquer et alii, *Structures agraires dans l'Italie centro-méridionale*, Παρίσι 1987, σελ. 98-102. Τό παιχνίδι αὐτό ανάμεσα στίς ἀνθρώπινες ἐπεμβάσεις καί τήν ἐπιμονή της φύσης [ἀντιπαράθεση culture - nature κατά μία ἀποψη] παραπέμπει στά γραφόμενα της πρώτης σημείωσης καί στην ἀναγκαιότητα μελέτης της κινητικότητας τῶν κτηματογραφήσεων καί τῶν γεωγραφικῶν έν γένει δικτύων.

Κατά συνέπεια, ή επίσημανση τῶν κατευθύνσεων μιᾶς κτηματογράφησης χρήζει έρμηνείας ὅσον ἀφορᾶ τήν έκμετάλλευση τῶν φυσικῶν δεδομένων, τίς πολιτικές συνθήκες καί συγκυρίες πού εὐνόησαν ἢ επέβαλαν τή κτηματογράφηση, ἀλλά καί τίς διανοητικές παραστάσεις πού εἶχαν οἱ ἄνθρωποι γιά τόν ἀγροτικό χῶρο.

Βέβαια, τό τελευταῖο ζήτημα, αὐτό δηλαδή τῶν διανοητικῶν παραστάσεων, εἶναι ἀρκετά περίπλοκο καί ὅπωςδήποτε δέν ἐξαντλεῖται μέ τή μελέτη τῶν ἀγροτικῶν δικτύων καί μόνο. Τό εἶναι καί τό γίνεσθαι τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἄρρηκτα δεμένο μέ τό χῶρο. Ἡ αἴσθηση τοῦ χώρου πού ἔχουμε εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σύνθεσης τῶν πολυάριθμων ἐρεθισμάτων, ὀπτικῶν, ἀκουστικῶν, κινητικῶν, θερμικῶν¹⁹. Ἐπιπλέον ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ χώρου δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ παρά μόνο στή μεγάλη διάρκεια. Στήν περίπτωση τώρα τῶν ἀγροτικῶν κτηματογραφήσεων οἱ συνιστώσες τοῦ προβλήματος προσδιορίζονται:

α) ἀπό τίς καταβολές πού εἶχαν δεχτεῖ οἱ Ρωμαῖοι χωρομέτρες²⁰ καί τήν μακροχρόνια ἐμπειρία τους σέ διάφορες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας²¹.

β) ἀπό τά ἐπιτόπια γεωφυσικά ἀλλά καί πολιτισμικά δεδομένα, καθώς κι ἀπό τίς συγκεκριμένες ἀνάγκες πού προβλεπόταν νά καλύψει ἡ κτηματογράφηση τῆς περιοχῆς.

Ἄν γιά τό πρῶτο θέμα δέν μπορεῖ νά γίνει λόγος στά πλαίσια αὐ-

19. Πρβλ. E. Hall, *La dimension cachée*, Παρίσι 1971. Γιά τούς Ρωμαίους ειδικότερα, χρήσιμο γιά μιᾶ πρώτη προσέγγιση M. Meslin, *L'Homme romain*, Παρίσι 1978, σελ. 38 κ.έξ.

20. Καταβολές πού ἀνάγονται στούς Ἐτρούσκους. Γιά νά μήν γίνει ἀναφορά παρά μόνο σέ ἀρχαίους συγγραφείς, βλ. Varr. *De lin. lat.* V, 143 καί κυρίως Frontinus, *De lim.*, L, 27-28: *Limitum prima origo, sicut Varro descripsit, a disciplina etrusca; quod aruspices orbem terrarum in duas partes diviserunt, dextram appellaverunt quae septentrioni subiaceret, sinistram quae ad meridianum terrae esset, ab oriente ad occasum, quod eo sol et luna spectaret, sicut quidam architecti delubra in occidentem recte spectare scripserunt. Aruspices altera linea ad septentrionem a meridiano diviserunt terram, et a media ultra antica, citra postica nominaverunt.*

Ab hoc fundamento maiores nostri in agrorum mensura videntur constituisse rationem. Primo duo limites duxerunt unum ab oriente in occasum, quem vocaverunt decimanum; alterum a meridiano ad septentrionem quem vocaverunt cardines. Decimanus autem dividebat agrum dextra et sinistra, cardo citra et ultra.

21. Σέ ἀντίθεση, ἀλλά ὄχι ἀντίφαση μέ τό κείμενο τῆς προηγούμενης σημείωσης, ὁ Hyginus, *De lim const.*; L, 170 ὑποστηρίζει ὅτι στή πράξη πολλοί χωρομέτρες δέν τηροῦσαν τούς κανόνες ἀπό ἄγνοια τοῦ συστήματος τοῦ κόσμου. Πρβλ. ἐπίσης G. Chouquer et alii, *é.á.*, ὅπου ἀκριβῶς μελετῶνται οἱ ἐμπειρίες πού ἀποκόμισαν οἱ Ρωμαῖοι ἀπό τίς διαδοχικές διευθετήσεις τῶν περιοχῶν τοῦ Λατίου καί τῆς Καμπανίας, ἀπό τόν 4ο π.Χ. αἰῶνα ὡς τίς ἀρχές τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

τοῦ τοῦ δημοσιεύματος²², τό δεύτερο ἐστιάζει ἐπάνω του τό οὐσιαστικό μέρος τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας. Μέ ποιό τρόπο καί σέ ποιά κριτήρια βασιζόμενοι οἱ χωρομέτρεις ἔθεσαν σέ ἐφαρμογή τίς γνώσεις τους καί προχώρησαν στή κτηματογράφηση τῆς πεδιάδας; Φαίνεται ὅτι τό ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους ἀπέτελεσε πρωταρχικό σημεῖο ἀναφορᾶς. Οἱ *kardines* τῆς *centuriatio* ἔχουν τήν ἴδια ἀπόκλιση μέ αὐτή πού προδιαγράφουν οἱ πλαγιές τῆς Λάκκας καί τοῦ Μαυροβουνίου· οἱ *decumani* μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς *limites montani*, καθὼς ξεκινοῦν ἀπό τόν ἀνατολικότερο στό βόρειο τμήμα τῆς πεδιάδας *kardo*, πού ἀναγνωρίζεται εὐκόλα στούς πρόποδες τῆς Λάκκας καί δυσκολότερα στό νότιο τμήμα του²³. Ἡ διευθέτηση αὐτή τῆς πεδιάδας μέ βάση τίς ρίζες τῶν βουνῶν καί κατ' ἐπέκταση τή διαφοροποίηση πεδιάδας -βουνοῦ καλεῖ συνειρμικά σέ παρατηρήσεις, πού σχετίζονται μέ τίς ρωμαϊκές ἀλλά καί ἐν γένει μεσογειακές ἀντιλήψεις καί διανοητικές παραστάσεις τοῦ χώρου.

Τά ἀντιτιθέμενα ζεύγη ὅπως:

πεδινός χῶρος - ὄρεινός χῶρος

δομημένος χῶρος - ἄγριος ἢ ἀνυπότακτος χῶρος

τάξη - ἀταξία

πολιτισμός - φύση

γεωργοί - νομαῖδες

ἐπανερχονται συχνά στό σύνολο σχεδόν τῆς ἑλληνολατινικῆς γραμματείας καί λειτουργοῦν σέ ποικίλα ἐπίπεδα. Καί εἶναι αἰσθητή ἡ διάθεση ὑποβιβασμοῦ, ἠθικοῦ καί πολιτιστικοῦ, τῶν ὄρεισίβιων καί ἔξαρσης τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν πεδινῶν²⁴. Τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι παρόμοιες ἀντιλήψεις ὑπαγορεύουν κατά τρόπο ἀποκλειστικό τό ἔργο τῶν *agrimensores*. Ξέρουμε ὅτι οἱ Ρωμαῖοι δέν κτηματογραφοῦσαν παρά μόνο τίς πεδινές ἐκτάσεις. Ὅπως ἐπίσης ὅτι δέν εἶχαν κανέναν περιορισμό καί ἠθικό ἐνδοιασμό στό νά προβοῦν στήν ἀξιοποίηση

22. Βλ. τίς βασικές μελέτες τῶν: O.A.W. Dilke, *The Roman land Surveyors. An introduction to the Agrimensores*, Devon 1971, καί F.T. Hinrichs, *Die Geschichte der gromatischen Institutionen*, Wiesbaden 1974 (πρόσφατα δημοσιεύτηκε καί ἡ γαλλική μετάφρασή του στή σειρά του IFAPO, Παρίσι 1989).

23. Γιά τοὺς *limites montani* βλ. Frontinus, L, 30, 2-4 ἢ Hyginus Gromaticus, L 168, 4-5.

24. Ἀπό τή μία πλευρά ὑπάρχει ἡ τάση γιά ἐξωραϊσμό τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ὄρεισίβιων πού ἄλλοτε ταυτίζονται μέ τήν ἀπέριτη καί ἀνέμελη ζωή καί ἄλλοτε μέ ὅ,τι τό βάρβαρο καί ἀπολίτιστο καί πολεμοχαρές. Βλ. P. Briant, *Etat et pasteurs au Moyen Orient ancien*, Παρίσι - Cambridge 1982, σελ.12 κ.έξ. μέ παραπομπές στόν Στράβωνα, Ἀρριανό, Διόδωρο, Quintus Curtius κ.ἄ.

ὄρειων περιοχῶν²⁵. Ἄν ἐπιχειρῶ νά συνδέσω τό ἔργο τεχνικῶν, ὅπως ἦταν οἱ *agrimensores*, μέ τήν ιδεολογική καί διανοητική ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, εἶναι γιατί τά κατάλοιπά τους, κτηματογραφήσεις καί γραπτά ἐγχειρίδια, μποροῦν νά ἀποτελέσουν μία προνομιούχο πηγή πληροφοριῶν γιά τό τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ σύγχρονές τους κοινωνίες συλλάμβαναν διανοητικά, ζοῦσαν καί χρησιμοποιοῦσαν τό χῶρο καί τό ἀγροτικό τοπίο εἰδικότερα²⁶. Ὁ προσανατολισμός μιᾶς κτηματογράφησης καί οἱ σχέσεις του με βασικά στοιχεῖα τοῦ φυσικοῦ τοπίου, ἀνάγλυφο, ἀκτογραμμή ἢ ἄλλα, δέν υἱοθετοῦνται τυχαῖα ἀλλά σύμφωνα μέ μία γενικότερη θεώρηση τοῦ χώρου. Ὅπως δὲποτε εἶναι δύσκολο νά θέσει κανεῖς καί νά ἐπιλύσει τέτοιου εἴδους ζητήματα περιορίζοντάς τα στά πλαίσια μεμονομένων περιπτώσεων. Ἡ πεδιάδα τῆς Ἄρτας ἐμφανίζεται σάν μία ἐλάχιστη ψηφίδα στό τεράστιο μωσαϊκό πού συνθέτει τό σύνολο τῶν ρωμαϊκῶν κτηματογραφῶσεων²⁷.

Ποιές οἱ πολιτικές καί κοινωνικές συγκυρίες πού ἐπέβαλαν τήν ἀνάληψη καί ἐκτέλεση αὐτοῦ τοῦ ἔργου;

Σέ κοινωνίες πού στηρίζονται κατά κύριο λόγο στήν ἀγροτική παραγωγή, ὁ ἔλεγχος καί ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἐδαφῶν παραπέμπουν ἀμέσως στήν ἱστορία τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν διαμαχῶν²⁸. Ἡ πλειονότης τῶν ἐδαφῶν, γιά τά ὁποῖα γίνεται λόγος ἐδῶ, ἀποτελοῦσε μέρος τῆς χώρας τῆς Ἀμβρακίας, ὡς τήν ἴδρυση τῆς Νικόπολης ἀπό τόν Αὐγουστο, ὅποτε καί ἐντάχθηκε στό *territorium* τῆς νέας πόλης²⁹. Βέβαιο *terminus post quem* γιά τή χρονολόγηση τοῦ δικτύου εἶναι τό 167 π.Χ. ὅταν ὁ Αἰμίλιος Παῦλος καταστρέφει τίς 70 πόλεις

»

25. Πρβλ. τίς ἐργασίες τοῦ Ph. Leveau, *Etude de l'évolution d'un paysage agraire d'époque romaine à partir d'une prospection de surface: l'exemple du territoire de Caesarea de Maurétanie*, *Quaderni di Storia*, 13, 1981, p.167 κ.ἐξ. ἢ ἀκόμα, *L'opposition de la montagne et de la plaine dans l'historiographie de l'Afrique du Nord antique*, *Annales de Géographie*, 86, 1977, p.201 κ.ἐξ. Γιά τήν ἐλληνική χερσόνησο δέν ἔχουμε συνθετικές ἐργασίες ἔχουν ὅμως ἐντοπισθεῖ ἀγροτικές ἐγκαταστάσεις σέ διάφορα ὄρεινά σημεῖα.

26. P.N. Doukellis, *La construction des paysages agraires*, *Ἀρχαιογνωσία*, 6 (ὑπό ἐκτύπωση).

27. Πρβλ. F. Castagnoli, *L'orientamento nella cartografia greca e romana*, *Rend. Pont. Acc. Arch.* 1975-1976, σελ. 59 κ.ἐξ. Cl. Nicolet, *L'Inventaire du Monde*, Παρίσι 1988, σελ. 122 κ.ἐξ.

28. Πρβλ. M. Clavel - Lévêque, *Résistance, révoltes et cadastres: problèmes du contrôle de la terre en Gaule transalpine*, *Forms of Control and subordination in Antiquity*, Tokyo 1988, σελ. 177.

29. U. Kahrstedt, *Die Territorien von Patrai und Nikopolis in der Kaiserzeit*, *Historia*, I, 1950, p. 554.

τῆς Ἠπειροῦ, αἰχμαλωτίζει 150.000 Ἠπειρώτες καί οἱ Ρωμαῖοι ἀρχίζουν νά ἐλέγχουν πλήρως καί σέ κάθε ἐπίπεδο τήν ἠπειρωτική γῆ³⁰. Ἀκολουθεῖ μιά μακρά περίοδος σχετικῆς ἐρήμωσης καί δημογραφικῆς κάμψης τῆς Ἠπειροῦ³¹, ὅπως ἄλλωστε καί τῶν περισσότερων ἐλληνικῶν περιοχῶν³². Ἴσως εἶναι ὀρθότερο νά εἰπωθεῖ ὅτι τό 167 ἰσχύει ὡς χρονολογική τομή στήν γενικότερη ἠπειρωτική ἱστορία. Γιά τήν πόλη τῆς Ἀμβρακίας συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ὅτι ἔχαιρε μιᾶς σχετικῆς ἐλευθερίας· ἡ ρωμαϊκή σύγκλητος τήν εἶχε ἐντάξει στίς *civitates liberae*³³. Δέν ἔχουμε καμία ἐνδειξη πού νά ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κτηματογράφηση τῆς πεδιάδας ἔλαβε χώρα κατά τή διάρκεια τοῦ 2ου καί 1ου προχριστιανικῶν αἰῶνων ὡς καί τήν ἴδρυση τῆς Νικόπολης. Οἱ κατηγορίες πού προσάπτει ὁ Κικέρων στόν ἀνθύπατο τῆς Μακεδονίας L. Calpurnius Piso (57-55 π.Χ.) γιά τήν πολιτική πού ὁ τελευταῖος ἄσκησε στήν Ἑλλάδα καί τήν Ἀμβρακία εἰδικότερα δέν εὐνοοῦν τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ κτηματογράφηση ἐγίνε κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς τοῦ ἀνθυπάτου στήν Ἀμβρακία³⁴.

Ὁ πιθανότερος χρόνος κτηματογράφησης τῆς ἀρτινῆς πεδιάδας μοιάζει νά τοποθετεῖται μετά τή ναυμαχία στό Ἄκτιο, τήν ἄνοδο στήν ἐξουσία τοῦ Αὐγούστου καί τήν ἴδρυση τῆς Νικόπολης. Ἡ ἀποψη αὐτή βασίζεται στόν ἀκόλουθο συλλογισμό. Ἡ διευθέτηση ἐνός ἀγροτικοῦ τοπίου δέν θά παρουσίαζε κάποιο ἐνδιαφέρον ἢ κάποιο ἰδιαίτερο λόγο γιά τούς νέους κυρίους τῆς περιοχῆς ἀπό τή στιγμή πού δέν ἔχουμε ἀποστολή ἀποίκων³⁵ καί, κυρίως, ἀπουσίαζε ὁ ἀπαραίτητος πολιτικός φορέας ἢ θεσμός πού θά λειτουργοῦσε ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς γιά τή συνοχή τοῦ φυσικοῦ τοπίου καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Μέ τήν ἴδρυση τῆς Νικόπολης αὐτός ὁ λόγος ἐκλείπει. Ὁ Αὐγουστος περί τό 28 π.Χ. ἰδρύει μιά πόλη - φορέα τῶν ἀπαραίτητων δομῶν γιά τήν ἀξιοποίηση τῆς περιοχῆς³⁶. Μιά ἀπό τίς ἀπαραίτητες

30. Πολύβ. *XXX*, 15, Πλούτ., *Αἰμίλιος Παῦλος*, 29, 4-5.

31. Στράβων, *VII*, 7, 3.

32. Εἶναι γνωστές οἱ ρήσεις τοῦ Πολυβίου. Πρβλ. J. Bintliff, *The development of Settlement in South-West Boeotia, La Béotie antique*, Παρίσι 1985, σελ. 64.

33. Liv. *XXXVIII*, 44, 4. Βλ. Θ. Σαδικάκης, Συμβολή εἰς τήν ἱστορία τῆς Ἠπειροῦ κατά τούς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, *AE*, 1964, σελ. 109.

34. Cic. *In Pisonem*, 96. Πρβλ. τήν ἀντίθετη πολιτική πού ἄσκησαν κατά τήν ἴδια ἐποχή, ρωμαῖοι ἀξιωματοῦχοι στήν Ναρβωνίτιδα: Cic. *Pro Fonteio, Pro Quinctio*. M. Clavel - Lénêque, *ἔ.δ.* σελ. 184 κ.έξ.

35. Γνωρίζουμε ὅτι Ρωμαῖοι ἐμπορευόμενοι καί ἱππεῖς εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἢ ἐπεκτείνει τά ἐμπορικά / ἀγροτικά συμφέροντά τους στήν Ἠπειρο ἤδη ἀπό τά τέλη 2ου αἰῶνα. Οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές ὅμως δέν «ἐκπληροῦσαν» τούς ἀπαραίτητους λόγους γιά μιά συστηματική ὀργάνωση τοῦ ἀγροτικοῦ τοπίου.

36. N. Purcell, *The Nicopolitan Synoecism and the Roman Urban Policy, Νικόπολις Α'*, Πρέβεζα 1987, σελ. 89.

δομές ήταν ή κτηματογράφηση και ή διανομή τῆς γῆς στους κατοίκους τῆς νέας πόλης. Κτηματογραφήθηκε ή περιοχή νότια τῆς Νικόπολης³⁷. οἱ χωρομέτρες προχώρησαν στή διευθέτηση τῆς πεδιάδας τῆς Ἀμβρακίας. Ὡς γνωστόν δέν υπάρχουν ἐνδείξεις γιά παρουσία ῥωμαίων ἀποίκων· οἱ πηγές κάνουν λόγο γιά συνοικισμό κατοίκων πόλεων τῆς νότιας Ἠπείρου καί τῆς Ἀκαρνανίας³⁸. Κατ' αὐτήν τήν ἔννοια, ή κτηματογράφηση τῆς ἀμβρακικῆς πεδιάδας καλεῖται νά ἐκπληρώσει περισσότερες λειτουργίες ἀπ' ὅτι ἴσως ή κτηματογράφηση νότια τῆς Νικόπολης. Τό κτῖσμα τοῦ *Αὐγούστου* ἔρχεται νά ἀντικαταστήσει τήν παλαιά κορινθιακή ἀποικία, πρωτεύουσα τοῦ Πύρρου, πόλη μέ ἔντονες ἱστορικές μνημές ἀλλά καί πόλη πού γιά διάφορους λόγους μοιάζει νά καταρρέει³⁹. Ἡ ἐπιβολή λοιπόν ἑνός κτηματογραφημένου δικτύου στήν παλαιά χώρα τῆς Ἀμβρακίας καί τωρινό *territorium* τῆς Νικόπολης ἐνδύεται καί μέ μιά συμβολική διάσταση. Ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στήν παλιά πόλη καί τή νέα; Ὁχι τέτοιου εἴδους ἀντιπαραθέσεις δέν ἦταν ἀγαπητές στό νικητή τοῦ Ἀκτίου. Τό δίκτυο ἐρχόταν νά συμβάλλει στήν βελτίωση καί ἀνάπτυξη τῆς πεδιάδας. Ὑπῆρχαν λόγοι ἀπτοί, οὐσιαστικοί. Δέν ἔχουμε ἐγκατάσταση ἀποίκων· ή γῆ μοιάζει νά παρέμεινε στή διάθεση τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς.

Ὁ ἐντοπισμός ἑνός ἐπιπλέον ρωμαϊκοῦ κτηματολογίου συμβάλλει στήν κατανόηση τῆς πολιτικῆς πού ἄσκησαν ἢ πού θέλησαν νά ἀσκῆσουν οἱ Ρωμαῖοι στήν ἑλληνική χερσόνησο. Συμβάλλει ἐπίσης στή μελέτη τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καί στή μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου. Ἡ περίπτωση ὅμως τῆς ἀρτινῆς πεδιάδας ἐνδέχεται νά παρουσιάζει μιά ἰδιαιτερότητα. Ἰδιαιτερότητα πού νά ὀφείλεται στήν ἀνακάλυψη ἐπιγραφικῶν κειμένων σχετικῶν μέ τό καθορισμό τῆς χώρας τῆς Ἀμβρακίας πρὶν τήν ἐνεργό ἀνάμειξη τῶν Ρωμαίων στή διαχείριση τῶν κοινῶν τῆς πόλης.

Τό 1985 ὁ P. Cabanes καί ή Ἰωάννα Ἀνδρέου δημοσιεύουν τά θραύσματα μιᾶς ἐπιγραφῆς πού εἶχαν ἀνευρεθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς στήν περιοχή τοῦ γνωστοῦ περίπτερου δωρικοῦ ναοῦ

37. P. Doukellis, *Cadastres romains en Grèce: Traces d'un reseau rural à Actia Nicopolis*, *DHA*, 14, 1988, σελ. 159-166, ὅπου μιά πρώτη παρουσίαση ἑνός ρωμαϊκοῦ δικτύου στήν μικρή χερσόνησο τῆς Πρέβεζας νότια τῆς Νικόπολης.

38. E. Kirsten, *The Origins of the First Inhabitants of Nikopolis*, *Νικόπολις Α'*, Πρέβεζα 1987, σελ. 91.

39. Πρβλ. Π. Καρατζένη, Ὁχύρωση Ἀμβρακίας. Μιά νέα χρονολογική προσέγγιση, *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, 28, 1986/87, σελ. 22 κ.έξ.

στήν Ἄρτα⁴⁰. Τό ἐν λόγῳ κείμενο ἀφορᾷ, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, στόν προσδιορισμό τῶν ὀρίων τῶν πόλεων Ἀμβρακίας καί Χαράδρου κατά τά μέσα τοῦ δευτέρου προχριστιανικοῦ αἰῶνα⁴¹. Ἡ ἰδιαιτερότητα λοιπόν γιά τήν ὁποία γίνεται λόγος ἔγκειται στίς δυνατότητες ἀποκρυπτογράφησης τῶν πιθανῶν σχέσεων ἀνάμεσα στά ὅρια πού εἶχαν θέσει κατά τήν ὕστερη ἐλληνιστική ἐποχή οἱ δύο αὐτές πόλεις καί τή ρωμαϊκή κτηματογράφηση. Ἄν κάνω τή σύντομη μνεία σ' αὐτό τό θέμα δέν εἶναι γιά νά προτείνω λύσεις. Εἶναι δύσκολο νά προσδιορισθοῦν τά ἀκριβῆ ὅρια τῶν δύο πόλεων ἀκολουθώντας τό ἐπιγραφικό κείμενο καί μόνο. Εἶναι ὅμως θεμιτό νά διατυπωθεῖ ἡ ἰδέα καί νά ἐπιχειρηθοῦν μεθοδολογικές προσεγγίσεις πού θά ἐπιτρέψουν μέ βάση τήν ρωμαϊκή φάση ὀργάνωσης τοῦ τοπίου ὄχι μόνο νά μελετᾶμε τίς μεταγενέστερες ἐποχές, ὅπως γίνεται συνήθως, ἀλλά καί νά προχωρήσουμε στίς προγενέστερες φάσεις, στήν προκείμενη περίπτωση, σ' αὐτή τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ. ἢ ἀκόμη σ' αὐτήν ἢ σ' αὐτές πού συνδέονται μέ τήν ἐγκατάσταση τῶν Κορινθίων ἀποίκων στίς ὄχθες τοῦ Ἀράχθου ποταμοῦ.

-
40. Le règlement frontalier entre les cites d'Ambracie et de Charadros, *BCH*, CIX, 1985, σελ. 499 κ.ἑξ. Πρβλ. ἐπίσης: P. Cabanes, Le règlement frontalier entre les cités d'Ambracie et de Charadros: Compléments, *BCH*, CIX, 1985 σελ. 755 κ.ἑξ. Ch. Habicht, Zum Vertrag zwischen Ambrakia und Charadros, *ZPE*, 62, 1987, σελ. 190 καί P. Charneux et J. Tréheux, Sur le règlement frontalier entre Ambracie et Charadros, *BCH*, CXII, 1988, σελ. 359 κ.ἑξ.
41. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι σώζονται ἐπιγραφικές μαρτυρίες γιά τόν καθορισμό τῶν ὀρίων τῆς Ἀμβρακίας μέ ἄλλους γείτονές της, τοὺς Ἀθαμάνες, (βλ. M. Holleaux, Fragment de senatus - consulte trouvé à Corfou, *BCH* 48, 1924, σελ. 381-398) καί τοὺς Ἀκαρνᾶνες (IG, II, 2, 951, Addenda et Corrigenda). Δέν χρειάζεται νά ἐπεκταθοῦμε περισσότερο σ' αὐτές μιά καί πρόκειται γιά περιοχές πού δέν ἔχουν ἀμεση σχέση μέ τή ρωμαϊκή κτηματογράφηση.

Χάρτης 3. Τό ρωμαϊκό κτηματολόγιο της πεδιάδας της "Αρτας. Έχουν απο-
πωθεί κυρίως τά όρια (limites) πού αντιστοιχοϋν μέ τούς άξονες τά

1. ΑΡΙΑ	10. ΠΑΘΚΑΙ ΑΜΩΝ
2. ΠΑΛΚΑΔΕΣ	11. ΝΕΟΘΩΡΙΟΝ
3. ΚΑΡΚΙΣΑΛΙ	12. ΣΤΡΟΓΓΙ
4. ΚΑΜΠΙ	
5. ΠΑΛΙΑ ΕΛΛΗΝΙΑ	
6. ΕΛΛΗΝΙΑ	
7. ΚΑΡΚΙΣΑΛΙ	
8. ΑΓ. ΣΠΙΡΙΔΩΝ	
9. ΝΕΑ ΚΙΡΑΝΣΟΥ	

0 1 km 2 km

νδιάμεσων δομών (σχέδιο Σ. Ζουμπάκη με βάση τό χάρτη 1:50.000
 ης Γεωγραφικής Ύπηρεσίας Στρατού).

RESUME

UN RESEAU DES LIMITES AGRAIRES DANS LA PLAINE D'ARTA

La reconnaissance morphologique d'éléments, tels que la voirie, le parcellaire, ou les limites agraires de la plaine située à l'Ouest de la ville d'Arta (anc. Ambracie) permet de reconstituer un réseau des limites agraires orthogonal, trahissant un aménagement systématique des terroirs, caractérisé par la métrique et la périodicité des cadastres romains. En effet il s'agit d'une *centuriatio* dont les *kardines* sont orientés à 27° NNO et dont le module correspond aux 710m pour des centurions de 20 × 20 *actus*.

L'étendue de la région cadastrée s'identifie, ni plus ni moins, avec l'ensemble de la plaine, formée par des alluvions et délimitée côté Sud par la lagune et les marais de la côte septentrionale du golfe d'Ambracie et des colines à pente très accidentée qui l'entourent des autres côtés. Il semble que la mise en place d'un réseau cadastré par les Romains a eu lieu par un souci de mise en valeur de ces terroirs. La cadastration ne se limitait pas uniquement aux terroirs secs mais il semble qu'elle s'accompagnait par des opérations de drainage et d'assèchement des marécages. Ceci n'est pas un cas unique dans l'histoire des cadastrations romaines; car la politique romaine de mise en valeur et d'exploitation des sols, n'avait pas uniquement un caractère d'intensification des cultures, mais aussi un caractère extensif, à savoir, de mise en culture et d'appropriation de nouveaux terrains.

La date la plus appropriée pour la mise en place de ce réseau semble être les années juste après la fondation d'Actia Nicopolis par Auguste.